

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ імені Г.С. СКОВОРОДИ

КИРИЧОК Олександр Борисович

УДК 130.2(09): 091

ПИСЕМНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН
(ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

спеціальність 09.00.05 – історія філософії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора філософських наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, у відділі історії філософії України.

Науковий консультант – доктор філософських наук, старший науковий співробітник

Йосипенко Сергій Львович

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України,

завідувач відділу історії філософії України.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор

Аляєв Геннадій Євгенович

Полтавський національний технічний університет імені
Юрія Кондратюка МОН України, завідувач кафедри
філософії і соціально-політичних дисциплін;

доктор філософських наук, професор

Менжулін Вадим Ігорович

Національний університет «Києво-Могилянська академія» МОН України, завідувач кафедри філософії та
релігієзнавства;

доктор філософських наук, доцент

Руденко Сергій Валерійович

Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, заступник декана філософського факультету.

Захист відбудеться «22» вересня 2017 р. о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.161.02 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України: 01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України за адресою: 01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розіслано «15» серпня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук

Л.А. Ситніченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У наш час духовну спадщину Київської Русі в усіх її різнобічних аспектах (матеріальна культура, архітектура, писемність, образотворче мистецтво тощо) намагаються осягнути історики, археологи, етнографи, літературознавці, мистецтвознавці. Серед учених є і ті, хто здійснює спроби вивчити києворуські писемні надбання, відшукати в них і дослідити засади політичного чи політично-філософського знання. Проте, традиція їх наукового вивчення, що виникла більш ніж півтора століття тому, раз у раз потрапляла в тенета домінуючих у суспільстві історичних та політичних упереджень і забобонів, піддавалась впливу чергової популярної наукової чи псевдонаукової «парадигми», ставала жертвою ідеологічних інспірацій. Внаслідок цього вчені, що займались дослідженням політичної думки у писемних надбаннях Київської Русі, часто вдавались до малообґрунтованих узагальнюючих суджень і оцінок, намагаючись втиснути києворуську спадщину в прокрустове ложе тих чи інших «схем», народжених ідеологічними дискусіями між «західниками» і «слов'янофілами», прихильниками «релігійного» чи «світського» погляду на культуру Київської Русі, «адептами» чи «скептиками» у дослідженні її філософського змісту, зрештою, між прихильниками радянських києворуських ідеологем, що гамузом перейшли в ідеологію «русского мира», та тими, хто їм намагається протистояти.

Тому, історико-філософське дослідження писемності Київської Русі як політичного феномену дасть змогу не тільки відійти від цих схем, але й стати основою науково-обґрунтованого підходу до вивчення києворуської політичної думки цього періоду. Адже, попри те, що вчені включили Київську Русь в духовну історію України, нез'ясованими залишаються багато питань, пов'язаних з її значенням та відношенням до наступної традиції, в тому числі й політичної думки.

З-поміж усіх політичних здобутків писемна спадщина, з одного боку, повсякчас виступала головним носієм політичних переконань певної епохи, а з іншого – сама по собі була значним політичним явищем, важливою частиною політичного життя, засобом передачі й поширення провідних політичних категорій, ідей та теорій свого часу, дієвим знаряддям політичної практики в той чи інший історичний період. З цієї причини, вивчення писемності як політичного феномена може відкрити шлях до визначення місця києворуського періоду в українській інтелектуальній традиції.

Києворуська писемність відіграла важливу роль у виникненні найперших паростків української державності, завдяки їй розпочався процес формування власної політичної термінології, якою ми частково користуємося дотепер, інтегрувались у культуру провідні концепти візантійської та західноєвропейської політичної філософії, що на багато століть уперед визначили розвиток української політичної думки.

У даній дисертаційній роботі запропоновано історико-філософське дослідження писемної спадщини Київської Русі з позицій розуміння писемності як політичного

феномену, що має складний набір атрибутів і форм та вмщував фрагменти провідних політичних ідей і теорій Середньовіччя. На нашу думку, такий підхід дає змогу не лише проаналізувати функції і призначення феномену писемності в політичних практиках, але й виробити нове наукове бачення цілого пласту понять і теорій, розсіяних у києворуських оригінальних і перекладених текстах, які до сьогодні залишаються недостатньо освоєними, але вихідними для всієї української політичної думки.

Задум звернення до києворуської писемності та спроба її осмислення як політичного явища, результатом яких стала ця дисертація, додатково вмотивувала нагальна необхідність підтримати і продовжити традицію історико-філософських студій києворуської спадщини, що сформувалась в Україні ще у 80-х роках ХХ ст., адже попри те, що даний напрям зберігся і представлений періодичним виданням та кількома щорічними науковими заходами, – очевидно є необхідність оновити ці дослідження з методологічних позицій.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Якщо спробувати загалом охопити історико-філософські студії, дотичні до теми, то можна помітити, що, по суті, єдиним досліджуваним аспектом був політичний зміст києворуської писемності, себто вона розглядалась винятково як така, що акумулює низку політичних термінів, ідей і навіть фрагментів окремих політичних теорій Середньовіччя, зокрема, теократичну ідею, теорію священної держави, теорію взаємодії церковної та світської влад тощо. Якраз вони й були до деякої міри вивчені у межах історії філософії, починаючи від найперших праць з філософської думки Київської Русі архімандрита Гавріїла, М. Безобразової, В. Щурата, І. Свенціцького й ін.

Вивченням політичного чи «суспільно-політичного змісту» києворуської писемності обмежувались і візантологічні студії ХХ ст., представлені такими вченими, як В. Вальденберг, Ф. Дворнік, І. Шевченко, М. Шахматов, і студії представників марксистського і радянського підходів: І. Будовніца, О. Замалеєва, М. Козлова, Д. Ліхачова, Г. Плеханова, М. Тихомірова, О. Хорошева й ін. Розглядались головні візантійські політичні ідеї, запозичені Руссю (Ф. Дворнік), проблеми обмеження князівської влади (В. Вальденберг), взаємодії церкви і світської влади (Г. Плеханов, О. Замалеєв, О. Хорошев), теорія суспільного примирення та централізації управління (І. Будовніц), що, власне, було типовим для більшості наукових публікацій того часу. В інших працях радянського, а згодом і пострадянського періоду досліджувались середньовічна феодальна ідеологія (Д. Ліхачов), ідея єдності Руської землі (М. Тихоміров), суперечності між керівними й підпорядкованими класами, основи філософії рабства, відносини влади, церкви й громадян (С. Бондар), – себто різні аспекти, що, знову ж таки, стосувались політичного змісту києворуської писемності, інколи осмисленого в динаміці (В. Горський). Багато цінних спостережень містяться також у роботах немарксистських дослідників, котрі побіжно зверталися до політичної думки Київської Русі, особливо Д. Чижевського, І. Шевченка, Г. Федотова.

Сучасні вчені продовжують зосереджуватися переважно на політичному змісті києворуської писемності, як це відображено у працях Д. Гордієнка, В. Рички, О. Толочка, Л. Щеголевої, Т. Целік. Важливим для висвітлення саме цього аспекту стала й поява багатотомного видання «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (2001 р.), де були опубліковані переклади важливих текстів, зроблені С. Бондарем, О. Сліпушко, В. Яременком, Б. Яценком й ін., а також активне видання києворуських першоджерел Інститутом російської літератури РАН та Інститутом філософії РАН (М. Громов, В. Мильков й ін.) у межах серії «Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты», зрештою заснування українського періодичного наукового видання «Філософські ідеї в культурі Київської Русі» (2008 р.), де постійно друкуються наукові розвідки політичних тем, пов'язаних з києворуськими писемними пам'ятками.

Проте, така зосередженість на змісті та недостатній інтерес до політичних властивостей (атрибутів) чи форм києворуської писемності, по суті, звів її значення до функції простого технічного засобу фіксації будь-якої думки, що є досить спрощеним поглядом на проблему. В сучасній науковій літературі ми маємо лише декілька побіжних вказівок на прагматичну, інструментальну роль писемності у становленні києворуської державності, а також важливі звернення до політичної лексики Київської Русі у роботах С. Бондаря, В. Горського, М. Ільїна, В. Колесова, Ю. Степанова, О. Хархордіна, А. Юрганова. Надзвичайно цінними для нашого дослідження з методологічних позицій стали праці західних учених ХХ ст., а саме окремі спроби окреслити особливості окремого «політичного» способу письма, що мали місце у роботах Р. Барта, та побіжно розглянута тема зв'язків політики з писемністю у «граматології» Ж. Деріда. У межах проекту «екології засобів комунікації» вивчались відмінності усного мовлення від писемності та їх роль у політичному житті Західної Європи (Е. Хевлок й ін.). Саме ці вчені вказали й на недостатню філософську розробленість проблеми впливу писемності на політику й суспільство (В. Онг). Саме тому, ми вирішили вперше розглянути києворуську писемність як окрему політичну реальність, що мала низку власних політичних атрибутів і форм репрезентації, а також відігравала важливу роль у політичному житті Русі. З таких позицій у межах історії філософії писемна спадщина Київської Русі на сьогодні не досліджувалась.

Зв'язок роботи з науковими програмами відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, де виконувалась дисертація, є безпосереднім. Робота над дисертаційним дослідженням пов'язана з виконанням планової теми відділу «Еволюція розуміння людини в українській думці XI–XVIII ст. та її зв'язок з подальшим становленням філософської антропології» (20014-2016 рр., № 0115U005164).

Мета й завдання дослідження обумовлені поставленою науковою проблемою – на основі сучасних методологічних, джерелознавчих та текстологічних здобутків історії філософії проаналізувати києворуську писемність як цілісний і самодостатній політичний феномен, визначити її головні політичні атрибути і форми, що були

вагомим засобом впливу на політичну дійсність, і з цих позицій з'ясувати політично-філософський зміст пам'яток киеворуської писемності, його витoki та вплив на політичне середовище Київської Русі.

Поставлена мета обумовлює необхідність розв'язання наступних **завдань**:

- критично проаналізувати основні наукові підходи до вивчення киеворуської писемності й обґрунтувати необхідність переходу від розуміння писемності як простого вмістища окремих філософських та політичних ідей до вивчення її як самостійного політичного явища;
- виходячи з розуміння киеворуської писемності як самостійного політичного феномена, встановити доцільність включення у джерельну базу дослідження всього комплексу писемних пам'яток Київської Русі;
- розробити методологічні засади історико-філософського дослідження писемності Київської Русі як самостійного політичного явища;
- з позицій осмислення киеворуської писемності як політичного феномену обґрунтувати необхідність її вивчення у єдності атрибутивних, формальних та змістових аспектів;
- вивчити головні політичні властивості (атрибути) киеворуської писемності, котрі перетворювали її в окрему політичну реальність;
- розкрити роль та функції форм політичної репрезентації киеворуської писемності, а саме – політичних лексем, висловлювань, метафор та наративів, представлених у писемній спадщині Київської Русі;
- виявити головні ідеї середньовічної політичної думки та політичної філософії, які відобразились у змісті киеворуських писемних пам'яток, з'ясувати їхні витoki, відшукати відповідні текстуальні паралелі, ідентифікувати головні філософські персоналії, школи чи системи, у яких вони могли бути запозичені.
- дослідити писемні джерела, що містили окремі засади політичної філософії, а саме: киеворуські фрагменти перекладу «Повчальних глав диякона Агапіта імператору Юстиніану» й твір митрополита Никифора «Про піст»;
- проаналізувати вплив на зміст писемності політичного середовища Київської Русі та киеворуських політичних практик, у межах яких виникали і функціонували головні політичні та політично-філософські ідеї.

Об'єктом нашого дослідження є пам'ятки писемності Київської Русі, розглянуті як політичний феномен.

Предметом дослідження є специфіка киеворуської писемності як політичного феномену, політичні атрибути і форми киеворуської писемності та особливості її політично-філософського змісту.

Методи дослідження. Киеворуська писемність розглядається в даній роботі як головне джерело для вивчення найдавнішого періоду вітчизняної філософської думки. Стимулом для методологічного осмислення саме з таких позицій стали роботи Г. Аляєва, В. Горського, С. Йосипенка й ін., присвячені концепту «вітчизняна філософія». Новизна методологічного підходу до киеворуської писемної спадщини полягає у тому, що головною методологічною установкою даної роботи є

погляд на києворуську писемність не тільки як на вмістище певних філософських чи політичних ідей, а як на самостійний політичний феномен, який характеризується єдністю зовнішніх істотних ознак чи властивостей явища, названих нами: 1) *атрибутами*; 2) *формальних характеристик* писемності та 3) *змісту* даного явища. Феномен розглядається тут як те, що являється, або, інакше кажучи, репрезентується у безпосередній єдності виділених аспектів, а тому погляд на києворуську писемність як на політичний феномен можливий за умови осмислення її як *політичної репрезентації* (Ф. Анкерсміт).

Писемність як політична репрезентація не розглядається як просте відображення політичної реальності, а як зображення, котре повсякчас засвідчує свою відмінність, «прирошуючи» в такий спосіб власне політичне буття і перетворюючись на самодостатнє політичне явище, з набором відповідних політичних властивостей (*атрибутивів*). При їх дослідженні нами було використано низку методологічних ідей із праць філософів, котрі зверталися до політичних атрибутів писемності у межах програми аналізу і критики дискурсу з метою відшукати приховані практики маніпуляції політичною свідомістю і замаскований владний примус (Р. Барт, Ж. Деріда, М. Фуко). Необхідність застосування саме цих методологічних процедур пояснюється підходом до розуміння дискурсу як складної єдності мовної практики, репрезентованої у писемному повідомленні, із позаграматологічними чинниками, що його супроводжують і слугують основою для розуміння та інтерпретації, а саме – скрипторами, їх свідомими чи несвідомими політичними задумами, умовами написання, адресатами, соціальними архетипами, політичними контекстами й ситуаціями тощо.

Окрім того, писемність у межах дослідження визнається такою, що втілювалась у особливих формах політичної репрезентації, себто поставала у вигляді *політичних лексем* («держава» та «влада»), *політичних висловлювань* (переважно зображень політичних дій у літописній літературі), політичних метафор (зображення держави як тіла) й *наративів* (зокрема політичних наративних оповідей у текстах богородичного та борисо-глібського циклів), відтворюючи тим самим, множину мислимого й дійсного досвіду, одночасно відображаючи політичну практику, впливаючи на неї й будучи її частиною. У дослідженні даного аспекту писемності методи історико-філософського дослідження форм політичної репрезентації ґрунтувались не лише на методологічних засадах, сформульованих у працях Ф. Анкерсміта, але й на здобутках кембриджської школи історії понять (К. Скіннер, Дж. Покок), розробках у галузі історичної лексикології Р. Козелека, методології аналізу концептів (С. Йосипенко й ін.), методологічних здобутках теорії мовних дій (Дж. Остін, Дж. Росс, К. Скіннер) та інспірованих в історико-філософське дослідження методах політичної метафорології та наратології.

У вивченні політичного *змісту києворуської писемності*, з метою з'ясування його витоків та впливу на політичне середовище, було обрано підхід, згідно якого головними одиницями змісту пам'яток є типові для Середньовіччя політичні теорії та ідеї. При цьому було враховано їх нерозривний зв'язок із особою та життям

києворуського автора, що потребувало використання основ біографічного методу, розробленого В. Менжуліним. При дослідженні політичного змісту києворуської писемності був також задіяний арсенал текстологічних методів, методи генетичного й функціонального, контекстуального та ситуаційного аналізу тексту (В. Горський), при цьому важливим критичним орієнтиром у питанні методологічних засад концепції дослідження історії української філософії В. Горського стали роботи С. Руденка, представлені автором у межах ідеї раціональної реконструкції історії української філософії.

Теоретичне і практичне значення дослідження. У дисертаційній роботі вперше запропоновано цілісне бачення писемності Київської Русі як політичного феномена на основі сучасних історико-філософських методологічних, джерелознавчих та текстологічних надбань. Із цих позицій встановлено і досліджено політичні атрибути, форми і зміст києворуської писемності, а також їх витoki та вплив на політичне середовище. Запропонований підхід може бути продуктивно використаний при аналізі комплексу писемних джерел інших епох та осмисленні сучасних політичних функцій писемності.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у практиці викладання курсів з історії української філософії, політичної філософії, комплексу політичних наук, написанні відповідних підручників та навчально-методичних посібників, підготовці працівників органів влади та державних службовців.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що у ньому, на основі розробленого автором комплексу сучасних історико-філософських методологічних, джерелознавчих та текстологічних засад уперше було цілісно проаналізовано києворуську писемність як політичний феномен і визначено її головні політичні атрибути і форми, що дало змогу суттєво уточнити політично-філософський зміст писемних пам'яток Київській Русі, себто філософські джерела й особливості функціонування теократичної теорії, образу ідеального правителя, основ філософії війни тощо.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у наступних пунктах:

вперше:

- на основі критичного аналізу наукових підходів до вивчення києворуської писемності виявлено односторонність її попередніх студій, що полягала у зосередженні дослідників переважно на філософському чи політичному змісті писемності та обґрунтовано необхідність переходу від її розуміння як простого вмістища ідей до розробки засад історико-філософського дослідження писемності Київської Русі як самостійного політичного явища;
- запропоновано цілісне історико-філософське бачення києворуської писемності як політичного феномена, що дало змогу включити до джерельної бази дослідження увесь комплекс оригінальних писемних першоджерел середини XI – середини XIV ст., себто створених між першим та другим південнослов'янськими впливами, а отже, дослідити не лише тексти, котрі зазвичай використовувалися істориками філософії (літописна, агіографічна,

- гомілетична література, що містить елементи філософсько-політичних рефлексій), але й залучити пам'ятки канонічного права, берести, графіті тощо;
- розроблено новий спеціальний історико-філософський методологічний підхід, що ґрунтується на розумінні писемності не як простого засобу вираження ідей, а як політичного явища, що має характер політичної репрезентації. Цей підхід уможливив застосування методів аналізу дискурсу, історичної лексикології, аналізу концептів, політичної метафорології та наратології, генетичного та функціонального, контекстуального та ситуаційного аналізу задля повного, цілісного і всебічного вивчення функціонування писемності як самостійного політичного явища в контексті києворуських політичних практик;
 - на відміну від традиційного, пануючого в історії філософії, підходу, який обмежується аналізом політичного змісту писемності Київської Русі, доведено необхідність розглядати її всебічно як окремий політичний феномен у єдності трьох головних аспектів, а саме – політичних властивостей (атрибутів) феномену писемності, форм його політичної репрезентації та політичного змісту;
 - встановлено найістотніші політичні властивості (атрибути) києворуської писемності, а саме здатність сприяти утвердженню ієрархічної диспозиції в межах політичних утворень, забезпечувати політичну публічність, реалізувати претензію на істинність політичних рішень, а самій писемності та скриптору – особливого сакрального і політичного статусу, забезпечувати абстрактну референцію та аксіологічність політичного змісту писемності;
 - на основі вивчення головних політичних атрибутів києворуської писемності було доведено її вплив на політичні процеси того часу, особливо на сакралізацію інститутів князівської влади та києворуської держави, що дало змогу побачити у феномені писемності ще один ключовий чинник ідеологічного утвердження політичних інституцій світської і церковної влади;
 - було виокремлено форми політичної репрезентації києворуської писемності, а саме – базові політичні лексеми («держава» та «влада»), політичні висловлювання (переважно зображення політичних дій у літописній літературі), політичні метафори й наративи (зображення держави як тіла, політичні наративні оповіді, пов'язані із утвердженням системи успадкування влади у текстах богородичного та борисо-глібського циклів) та на основі комплексу методів концептуального аналізу, політичної метафорології й наратології доведено, що формальний аспект писемності здійснював вагомий політичний вплив, а саме формував смисл політичних інституцій та процесів, нав'язував певні політичні ідеї, спонукав до політичних дій, розмічав простір для інтерпретації політичних понять та ідей, відіграв роль засобу утвердження, легітимації та сакралізації політичних інститутів тощо, чим доведено переваги підходу до писемності з позицій форм політичної репрезентації;

- показано, що ключовими політичними лексемами києворуської писемності були поняття «держава» та «влада», які ввійшли в сучасну українську політичну термінологію, пройшовши, починаючи з періоду Київської Русі, типовий для аналогічних європейських термінів, шлях від смислів, що фіксували особисте володіння майном, землею і людьми до управлінських значень держави та влади;
- дієвість запропонованого методологічного підходу доведено на прикладі аналізу антропоморфних метафор (себто уявлення про державу як тіло) у текстах канонічного права, епістолярної, паломницької та агіографічної літератури Київської Русі, а також наративів, котрі утверджували моделі спадкової передачі влади. Доведено, що політичні метафори та наративи функціонують не тільки у сучасних політичних практиках, але й специфічно використовувалися середньовічною писемністю;

додовнено й уточнено:

- філософські витоки набору типових середньовічних філософсько-політичних ідей та теорій у писемних пам'ятках, зокрема теократичної концепції та теорії священної держави, питання взаємодії світської і церковної влад, образу ідеального правителя та його чеснот, уявлення про внутрішньополітичні та зовнішньополітичні відносини, проблеми політичного та юридичного статусу вільної й невільної людини та основ філософії війни, а також встановлено, що більшість із них спиралась на античні, західноєвропейські, візантійські, давньоболгарські чи давньосербські філософські джерела;

набули подальшого розвитку:

- теза про те, що запозичення, підбір і використання києворуською писемністю середньовічних філософсько-політичних ідей та фрагментів теорій залежало від особливостей політичних практик, у межах яких вони функціонували;
- виявлення елементів політичної філософії у писемних пам'ятках Київської Русі, зокрема вдалося реконструювати збережені в писемних джерелах фрагменти перекладу «Повчальних глав диякона Агапіта імператору Юстиніану» – тексту, що являв собою своєрідний компендіум ідей античної та ранньопатристичної політичної філософії, і на основі цього по-іншому оцінити ступінь ознайомлення Київської Русі як з цим важливим текстом, так і з середньовічною політичною філософією загалом;
- положення про те, що у тексті послання «Про піст» митрополита Никифора, середньовічний автор на основі модифікованої й інкорпорованої в києворуський ґрунт політичної філософії Платона окреслив цілком завершену систему філософських поглядів на природу влади, держави, ідеального правителя тощо. Була обґрунтована думка, що саме у царині політичної філософії Никифор продемонстрував найбільш самостійну й оригінальну позицію, відходячи від простого переповідання християнізованих платонівських тез і репрезентуючи значною мірою незалежні погляди й аналогії.

поглиблено розуміння:

- впливів політичного середовища на зміст киеворуської писемності з позицій розробленої історико-філософської методології аналізу писемності як самостійного політичного феномену.

Особистий внесок здобувача. Основні положення та результати дисертаційного дослідження отримані дисертантом самостійно. Переклад цитованої іншомовної літератури здійснено самостійно, окрім випадків, про які зазначено спеціально. Першоджерела цитуються в оригіналі. У переліку друкованих праць зазначена монографія «Давньоруські любомудри» (К., 2004 р.) підготовлена у співавторстві з О. Вдовиною, В. Горським та Ю. Завгороднім. Особисто здобувачу належать 6 та 7 розділи даної книги. У списку друкованих праць міститься також публікація, підготовлена у співавторстві з О. Ківшик, «Політика та мораль у письмовій спадщині Давньої Русі (на матеріалі «Повчання» Володимира Мономаха)» (Київ-Полтава, 2007 р.). Особисто здобувачу належать теоретичні висновки про співвідношення політики й моралі, сформульовані на основі зробленого співавторкою О. Ківшик аналізу тексту «Повчання» Володимира Мономаха. Стаття «Філософські ідеї культури Київської Русі в контексті сучасних цивілізаційних змін» написана у співавторстві з М. Козловцем. Автору належить аналіз сучасних теоретико-методологічних надбань у галузі дослідження філософських ідей Київської Русі, доповнених їх розглядом у контексті сучасних суспільних трансформацій, зробленим співавтором М. Козловцем. Матеріал кандидатської дисертації «Засади дружинної етики в культурі Київської Русі», захищеної автором у 2003 році, не використовувався.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, а також апробувались на всеукраїнських і міжнародних конференціях, зокрема на VIII міжнародних Могилянських читаннях, присвячених 930-річчю літописного зводу преподобного Никона Печерського (Київ, 2003 р.); щорічній науковій конференції «Україна – людина, суспільство, природа» Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, 2004 р.); Міжнародних киевознавчих читаннях «Образ міста в контексті історії, філософії, культури» (Київ, 2004 р.); XI міжнародних Могилянських читання на тему: «Музейне зберігання пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє» (Київ, 2004 р.); IX Міжнародній Кирило-Мефодіївській конференції (Одеса, 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу» (Івано-Франківськ, 2006 р.); Історико-філософських читаннях «Колізії синтезу філософії і релігії в історії вітчизняної філософії» (Полтава, 2007 р.); Міжнародній науковій конференції «Степан Балей. Філософські та культурологічні погляди у контексті сучасної світоглядної динаміки українського суспільства» (Львів, 2010 р.); Науково-практичній конференції «Українська філософська думка у контексті Європейської філософії» (Івано-Франківська, 2011 р.); Міжнародній

науковій конференції «Російська філософія: історія, методологія, життя» (Полтава, 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Цивілізаційний потенціал українства: теоретичні засади осмислення» (Київ, 2011 р.); Запорізькій сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Запоріжжя, 2012 р.); VII Міжнародному симпозиумі з біоетики «Виклики інформаційного суспільства: від біоетики до нооетики» (Київ, 2015 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Софійські читання» (Київ, 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Розвиток української мови в контексті перетворень сучасного українського суспільства: трансформація засадничих понять культури. Українська термінологія в контексті культури» (Київ, 2016 р.); II, III, IV, V, VI, VII, IX, X, XII наукових Несторівських студіях (Київ, з 2004 по 2015 рр.); I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X давньоруських історико-філософських читання пам'яті Вілена Сергійовича Горського «Філософські ідеї в культурі Київської Русі» (Полтава, Київ, Чернігів, Житомир, з 2008 по 2016 рр.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладені в індивідуальній монографії «Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі дослідження писемної спадщини Київської Русі)» (Київ, 2016 р.) обсягом 19,3 д.а. та колективній монографії «Давньоруські любомудри» (Київ, 2004 р.) обсягом 19,5 д.а. (дисертанту належать VI і VII розділи монографії, обсягом 2,7 д.а.), а також у 44 статтях, із яких 24 статті у фахових виданнях України та іноземних фахових виданнях, 10 статтях у наукових збірках, опублікованих тезах та текстах доповідей на наукових конференціях, 10 статтях у інших виданнях (загальний обсяг 22,1 д.а.).

Структура дисертації і послідовність викладу відповідають етапам дослідження, визначені метою і завданнями дисертації. Робота складається зі вступу, 5 розділів, 17 підрозділів, 14 пунктів, висновків, списку використаних джерел та літератури, двох додатків. Повний обсяг дисертації становить 459 сторінок, список використаних джерел складається з 553 позицій на 62 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовуються актуальність та структура дисертаційної роботи, визначаються об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження та його теоретико-методологічні основи, розкривається наукова новизна, науково-теоретична та практична цінність, подається інформація про апробацію результатів дослідження, його зв'язок з науковими програмами, планами, темами та висвітлення основного змісту дисертації в публікаціях.

У 1 розділі «**Писемність Київської Русі як об'єкт історико-філософського дослідження**» проаналізовано історіографію проблеми та з'ясовано ключові джерелознавчі питання, пов'язані з вивченням писемності Київської Русі як політичного феномену. Було розглянуто дотичні до теми роботи українських та

зарубіжних учених та підходи до вирішення джерелознавчих проблем писемності Київської Русі.

У підрозділі 1.1 **«Історіографія досліджуваної проблеми»** здійснено аналіз та систематизацію попередніх студій політичної думки Київської Русі в межах історії філософії та суміжних гуманітарних дисциплін, а також проаналізовані наявні у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників методологічні, текстологічні та джерелознавчі ресурси для дослідження киеворуської писемності як політичного феномена. У результаті з'ясовано, що наукова традиція вивчення киеворуської політичної думки та пам'яток писемності, які її відображали, сягає ще перших праць з історії філософської думки Київської Русі архімандрита Гавриїла, М. Безобразової, І. Свенціцького, В. Щурата й ін.

У працях С. Бондаря, І. Будовніца, В. Вальденберга, В. Горського, Ф. Дворніка, О. Замалєєва, В. Дмитриченка, М. Козлова, Д. Лихачова, Г. Плеханова, М. Тихомірова, Г. Федотова, І. Шевченка, О. Хорошева, Д. Чижевського, було виявлено набір типових середньовічних політичних ідей та фрагментів політичних теорій. Сучасні дослідження політичного змісту киеворуської писемності, представлені у працях Д. Гордієнка, В. Рички, О. Толочка, Т. Целік, Л. Щеголевої, дали змогу значно поглибити наші уявлення про політичні ідеї у киеворуських першоджерелах, однак інтерес до ідейного змісту киеворуської писемності продовжує домінувати в сучасних наукових зверненнях до цієї теми. Окрім вказівок на прагматичну, інструментальну роль писемності у становленні киеворуської державності (В. Істрін й ін.), а також окремих звернень до політичної лексики Київської Русі у роботах В. Горського, М. Ільїна, В. Колесова, А. Юрганова, Ю. Степанова, О. Хархордіна, С. Бондаря, інші політичні аспекти киеворуської писемної спадщини не вивчались. Аналіз попередніх здобутків увиразнив необхідність започаткувати основи дещо іншого підходу, а саме узагальнити ці студії та доповнити їх дослідженням киеворуської писемності як окремої політичної реальності, що мала цілий ряд власних політичних атрибутів і форм політичної репрезентації. З таких позицій у межах історії філософії писемна спадщина Київської Русі на сьогодні не вивчалась.

У підрозділі 1.2 **«Джерелознавчі основи дослідження»** було обґрунтовано необхідність огляду всієї писемної спадщини Київської Русі, адже не зважаючи на жанрову різноманітність, політичний уплив могла мати будь-яка писемність (історична, агіографічна, гомілетична тощо). Таким чином, у дослідженні використовується корпус фонетичної писемності, що була створена в період з середини XI до середини XIV століть, себто між першим і другим південнослов'янськими впливами. Наголошено також на необхідності відходу від тенденції занадто частих звернень до усталеного набору «класичних», часто цитованих і досліджуваних творів, на зразок «Повісті врем'яних літ», «Слова про Закон і Благодать» Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха тощо, та залучення пласту «маргінальних» джерел, котрі використовуються вкрай зрідка, або й взагалі обминаються увагою у межах історико-філософських студій. Подолання цієї

тенденції дасть змогу ввести у обіг першоджерела, які раніше не часто ставали предметом історико-філософського дослідження, зокрема корпус киеворуської «юридичної» літератури (кормчі книги, князівські устави тощо, які відігравали провідну роль у ознайомленні руських книжників із західноєвропейськими та візантійськими політично-філософськими ідеями. Обґрунтовано думку, що факт оригінальності чи неоригінальності пам'яток у даному дисертаційному дослідженні також не має принципового значення, адже політичним ефектом могли володіти як оригінальні, так і перекладені пам'ятки, що видно, на прикладі корпусу вже згадуваних юридичних джерел.

У 2 розділі **«Методологічні основи історико-філософського дослідження писемності як політичного явища»** окреслено головні поняття, використані в роботі, та розроблено теоретико-методичні основи історико-філософського дослідження.

У підрозділі 2.1 **«Окреслення головних понять»** проведено підбір і розробку понятійного інструментарію дослідження, визначено у якості ключових поняття «письмо», «писемність», «писемна спадщина Київської Русі», «політика», «політичне», прелімінарно окреслено їх зміст та аспекти використання у минулому і в наш час, розкрито особливості їх вживання автором дисертаційної роботи.

У пункті 2.1.2 **«“Письмо”, “писемність”, “писемна спадщина Київської Русі”**» термін «писемність» визначено як фіксацію деякого змісту за допомогою матеріальних незвукових носіїв, що реєструють результати роботи «письма» як практики, пов'язаної з глибинними основами людського досвіду та пізнання. Обґрунтовано необхідність розгляду першочергово фонетичної писемності, яка використовує графеми для відображення звуків мовлення. Стосовно Київської Русі йдеться про писемність, що виникла після місії Кирила і Мефодія. Хоча вченим відомі свідчення й взірці нібито докириличної писемності, котра могла мати ознаки піктографії, логографії чи силабографії, її політичні функції, очевидно, були іншими. Тільки фонетична писемність була здатна конкурувати з усним мовленням за політичний статус, дублювати чи витіснити його з дискурсу. Термін «писемна спадщина Київської Русі» визначено як сукупність усіх артефактів киеворуської фонетичної писемності, не залежно від того, були вони оригінальними чи перекладеними, і на якому саме матеріалі були нанесені. Поняттям «писемна спадщина Київської Русі» у дисертаційній роботі охоплено пам'ятки, що створювалися у проміжку між серединою XI та серединою XIV ст., або, іншими словами, між першим та другим південнослов'янськими впливами. Такий вибір хронологічних меж пояснюється тим, що найбільш ранні пам'ятки фонетичної писемності з'являються саме у середині XI ст., а у середині XIV ст. відбуваються значні зміни у писемній традиції, які пов'язуються із другим південнослов'янським впливом. Ці зміни зачепили не тільки оформлення рукописів, графіку, орфографію чи стилістику, але й політичний зміст та статус писемності, і були додатково спричинені ще й припиненням існування Київської Русі як окремого політичного утворення. У текстах рідкісною стає політична термінологія, життєві принципи вже

не пов'язуються з політичною активністю, починає домінувати ісихастський ідеал самозаглиблення та любові, а не вірець дієвого політика, актуалізується прерогатива внутрішнього над зовнішнім, спостерігається криза, визначальних для політичної системи Київської Русі, ієрархічних уявлень про суспільство.

У пункті 2.1.2 «**“Політика” і “політичне”**» пропонується розуміння «політичного» як репрезентативної діяльності, що має визначену мету, конститує певний принцип людського співіснування та є спрямованою на побудову диспозиції соціальних і професійних практик, функцій та винагород. Дане розуміння політичного, котре походить із платонівсько-арістотелівської традиції, було найближчим до опосередкованих рефлексій політичного, що мали місце у писемних творах Візантії чи Київської Русі. Воно полягало в уявленні про головну політичну мету як благо в християнській інтерпретації та проявлялось в уявленні про «архітектонічний» характер політичної діяльності як мистецтва створення ієрархічної диспозиції, підпорядкованої принципу християнської справедливості. Висловлена думка про необхідність розвести поняття «політика» та «політичне», адже вони по-різному використовували писемність як політичний ресурс. Не зважаючи на те, що всі згадані вище складові «політичного» притаманні й «політиці», останній термін обов'язково передбачав публічну конкуренцію різних проектів улаштування спільноти (наприклад полісу), активну і особисту участь у цьому всіх, хто володів цим правом (громадян), а також чітко встановлював межі політичної діяльності, себто передбачав достатню автономію кожної професійної чи суспільної практики. Поряд із «політичним», елементи «політики» були притаманні Київській Русі. Вони репрезентувались через інститут віча та інші форми публічного обговорення і вирішення проблем.

У підрозділі 2.2 **«Методи історико-філософського аналізу киеворуської писемності як політичного явища»** доведено, що методологічні основи дослідження мають базуватися на розумінні киеворуської писемності як політичної репрезентації (Ф. Анкерсміт), себто своєрідного представлення політичної діяльності, цілей та ідей, що часом набуває автономного буття і відтворює процедури, аналогічні самій політичній діяльності. У якості репрезентативного політичного феномена киеворуська писемність розуміється як певний факт бачення предмета у єдності його зовнішніх політичних ознак чи властивостей (атрибутів) з його формальними характеристиками (формами політичної репрезентації) та змістом даного явища.

Обґрунтовується думка, що писемність не тільки використовувалась для репрезентації певної політичної реальності (цілей, програм, принципів, систем правил, інституцій) і слугувала, таким чином, запорукою успішності політичного, але й набувала власного буття, сама по собі ставала самостійним політичним явищем, демонструючи ряд політичних властивостей, найістотніші серед яких мають бути позначені як атрибути. Головним серед них є, радикально відмінна від усного мовлення, здатність писемності утверджувати й фіксувати ієрархічну диспозицію, репрезентуючи при цьому претензії на істинність, сакральність,

особливий політичний статус скриптора, політичну публічність та утаємниченість, абстрактну референцію, аксіологічність. Для дослідження цих атрибутів, певні методологічні здобутки, що можуть бути успішно використані, містяться у працях Р. Барта, Ж. Деріда, М. Фуко та інших філософів, котрі аналізували дискурсивні впливи на соціум, владні маніпуляції, приховані у мові й писемності. Себто було використано методологію, яку часто називають дискурс-аналізом, звісно ж, розуміючи дискурс як складну єдність мови, що виражається на письмі із позаграматологічними чинниками – статусами скрипторів, їх свідомими чи несвідомими політичними задумами, умовами написання тексту, референцією, найрізноманітнішими соціальними архетипами, шаблонами й патернами, контекстами й ситуаціями. У дискурс-аналізі передбачається вивчення не тільки впливу політичного середовища на писемність, але й зворотній вплив писемності на політичну практику.

Доведено, що на основі саме такого розуміння дискурсу можна виявити головні форми політичної репрезентації киеворуської писемності, а саме політичні лексеми, висловлювання, метафори та наративи, котрі акумулювали в собі множину мислимого й дійсного досвіду, одночасно відображали політичну практику, впливали на неї й були її частиною. Обґрунтовано необхідність для вивчення формальних аспектів киеворуської писемності, використання спектру методологічних напрацювань у галузі вивчення політичної лексики, представленого у роботах «кембриджської школи» (К. Скіннер, Дж. Покок), розробки в галузі історичної семантики Р. Козелека, методологію аналізу концептів (С. Йосипенко та ін.), методи дослідження мовних дій (Дж. Остін, Дж. Росс, К. Скіннер), методи дослідження метафор та наративів, як політичної репрезентації, розроблені у працях Ф. Анкерсмита у поєднанні з методами сучасної політичної метафорології та наратології (П. Друлак й ін.).

Оскільки дослідження пам'яток киеворуської писемності проводилося з позицій розгляду її змісту як такого, що активно використовувався політичною практикою і впливав на тодішню дійсність, обґрунтовано необхідність застосувати методи генетичного й функціонального аналізу тексту, які, з одного боку, передбачають з'ясування історичних витоків тих чи інших політичних ідей, представлених у писемних пам'ятках Київської Русі, а з іншого – розкривають особливості впливу змісту киеворуської писемності на саму політичну діяльність. Генетичний аналіз передбачив комплексне дослідження писемної спадщини з огляду на визначення у її змісті провідних політичних та політично-філософських ідей, що становлять універсальний фонд політичної думки Середньовіччя. Віднайдення їх витоків потребувало використання всіх, відповідних об'єкту, методів текстологічного, контекстуального та компаративного дослідження. Функціональний аналіз визначив способи, за допомогою яких киеворуська писемність структурує політичне буття її сучасників та задає меридіани для його дискурсивного осмислення, створює соціальні патерни й формує політичні цінності. У роботі показано доцільність використання методів генетичного, функціонального, контекстуального та

ситуаційного аналізу, у інтерпретації, близькій до тієї, яку розробив у своїх методологічних працях В. Горський.

У 3 розділі **«Політичні атрибути киеворуської писемності»** на основі запропонованої методології окреслюється набір політичних атрибутів киеворуської писемності, які забезпечували її розуміння і функціонування як політичного явища, а також обґрунтовується думка, що дана писемність не тільки була до певної міри регламентованою політичними порядками, але й володіла ознаками самостійної дієвої політичної реальності.

У підрозділі 3.1 **«Писемність як засіб утвердження ієрархічної диспозиції»** здійснено спробу довести, що киеворуська писемність утілювала греко-візантійське розуміння політичного, як диспозиції практик, що набувала рис ієрархії, причому в ієрархічному способі уявлень про державний «організм», поєднувались дохристиянське осмислення Руської Землі як ієрархічно-влаштованого тіла із греко-візантійським уявленням політичного. Принципом побудови цієї диспозиції у Київській Русі визнавалась справедливість, яка у розумінні, котре сягає витокami платонівсько-арістотелівської традиції, могла висловлюватись і передаватись тільки людиною на основі артикульованого мовлення, що, однак, найчастіше робило це максимально конкретно, ситуативно й операційно, на відміну від абстрактного утвердження ідеї справедливості у писемній формі. У середньовічному, втім числі й киеворуському, соціумі, де політичне активно опонувало політиці, де архітектонічна ієрархія ставала інколи важливішою, ніж її діалогічне утвердження, писемність, яка часто усувала момент безпосередньої полемічності, вочевидь, здобувала значно вищий статус, порівнянно з усним мовленням. Вона ставала засобом утвердження й фіксації ієрархічної диспозиції, головною умовою її збереження, передачі наступним поколінням, а також інструментом відбору політичних артефактів, що претендують на істинність. Для Київської Русі у встановленні ієрархічної диспозиції головними були «юридичні» пам'ятки, що включали корпус перекладеної літератури (грецькі «Номоканони», «Епанагогу» Лева Ісавра, «Конституції» Юстиніана тощо), а також власні джерела, такі, як «Руська правда» чи князівські устава, що постійно редагувалися і доповнювалися.

У підрозділі 3.2 **«Претензія на істинність»** аналізується одна з атрибутивних ознак писемності, а саме ефект сприйняття написаного як істинного. Зроблено висновок, що писемність, особливо та, яка була представлена у літописах та хроніках, за своїм призначенням мала бути спрямованою у майбутнє, зберегти політичну диспозицію для нащадків, дати «єдино правильну» оцінку діям політиків. Елементи відтворення, змін і коментування, котрі виражались у створенні списків та редагуванні змісту киеворуських писемних пам'яток, найчастіше були аж ніяк не виразом авторської свободи чи відносності претензій на істинність, а радше використовували потенціал писемності, як ресурсу, який можливо доводити до досконалості, відточувати, що не завжди ми можемо зробити із усним мовленням. У перекладених на слов'янську мову «Правилах святих соборів» існували спеціальні

норми догматизації писемних текстів, а також правила обмеження їх інтерпретацій та встановлювалися категорії людей, котрим таке право надавалося. Як політичний ресурс, використовувались навіть такі зовнішні атрибути писемності, як стиль, мова, матеріал, що вказувало на своєрідну середньовічну «офіційність», яка також часто ототожнювалась із істинністю. Таким чином, у середньовічній культурі, в тім числі й культурі Київської Русі, поряд із «Божим даром» мовлення («словесності»), активно завойовує авторитет писемність, що претендує на істинність і, як наслідок, подібно мовленню починає активно сакралізуватися.

У підрозділі 3.3 **«Сакральність писемності та образ “політичного святого”»** здійснено спробу довести думку, що у Київській Русі писемність осмислювалась як сакральне ремесло, і хоча ця сакральність не була суто політичним атрибутом, однак вона відіграла важливу роль у сакралізації самого політичного, влади, держави через досить явне прив’язування мистецтва писемності до моделі, умовно названої в дослідженні «образом політичного святого». Цей образ означав змалювання особливого типу святих праведників, відомих як у Візантії, так і в Київській Русі, котрі у світському житті мали активну політичну позицію і часто брали участь у державних справах, як наприклад, Феодосій Печерський. Дослідження показало, що образ «політичного» святого, який часто розглядався як взірець мирського політичного життя, базувався на обов’язковому оволодінні сакральним ремеслом писемності. Це підтверджується агіографічною літературою, де ми маємо непоодинокі свідчення про цю рису в образах святих. Писемність нібито виступала однією із ознак і передумов святості. Все це надіяло скриптора – творця писемності, особливим політичним статусом.

У підрозділі 3.4 **«Статус скриптора»** встановлено, що києворуські терміни, які позначали скриптора («писар» та «книжник»), мали у писемних джерелах складну семантику та способи вживання. Вони могли означати і тлумача священних книг, і грамотну людину, і людину, ознайомлену зі Священним Писанням та іншою богословською літературою, і людину, здатну створювати власні тексти. У першоджерелах можна віднайти також різні експресивні конотації, що мають біблійне походження та відповідно вживають слово «книжник» як у позитивному, так і в негативному значенні. Встановлено, що серед учених не існує єдиної думки з приводу політичного статусу києворуських книжників. Дехто вважає, що вони взагалі не посідали жодного становища у києворуському суспільстві, адже не фігурують у юридичних документах, інші, навпаки, наголошують на тому, що їхня праця, очевидно сприймалася як ексклюзивна. Наша позиція полягає у тому, що політичний статус скрипторів базувався на їх особливому положенні між владою та підлеглими, адже вони відрізнялися від усієї іншої пересічної маси двома ознаками: наявністю власної думки з різних політичних питань, а також здатністю робити її публічною. Можна навіть сказати, що книжник вже володів тією дискурсивною владою, яку політична влада тільки намагалася здобути.

У підрозділі 3.5 **«Політична публічність і політична втаємниченість»** обґрунтовано думку, що києворуська писемність, з одного боку, володіла здатністю

передачі точного наказу великій кількості людей і це передумовлювало її публічність. На відміну від усного мовлення, вона репрезентувала певну тотальність, як символічну властивість влади, виступала ознакою всезагального панування над околом, де вона могла поширитися, розсувала межі локального усно-родинного управління, а тому політика, що претендувала на всеохопність, потребувала писемності для власної реалізації. З іншого боку, розглядаючи функціонування києворуської писемності, можна помітити і намагання втаємничити її, зробити прерогативою вузького кола осіб, подати як певне ексклюзивне заняття, доступне «обраним», причому у деяких моментах за цим можна помітити дію політичної влади, яка, підпорядковуючи собі писемність, підкріплювала власну ексклюзивність. Проте, втаємниченість писемного ремесла не означала втаємниченості продукту цього ремесла. Це підтверджується, перш за все, функціями і призначеннями літописного матеріалу.

У підрозділі 3.6 **«Абстрактна референція писемності та її політичний зміст»** констатовано факт, що на відміну від усного мовлення, референт писемності майже завжди є анонімним або абстрактним. «Загальність» у виборі адресата передбачала «уніфікацію», відбір для відображення на письмі політичних ідей, вчинків чи подій, які б прямо або побічно стосувалися всіх членів політичної спільноти. Тільки за таких умов зображувані, наприклад у літописах, події ставали політичними. Абстрактності референта вимагав репрезентативний характер писемності. Висловлено думку, що наративна писемність (літопис) насправді не була дзеркальним відображенням минулого, а лише його репрезентацією, здійсненою на основі певних інтелектуальних процедур чи упереджень автора, а історичний або політичний факт ставав повноцінним фактом тільки тоді, коли він якимось чином був абстрактно репрезентований.

У підрозділі 3.7 **«Аксіологічність політичної писемності»** подальшого розвитку отримала думка, що «політичну писемність», звісно, якщо не вживати це слово для позначення окремого «жанру» києворуської літератури, можна розпізнати за її «аксіологічністю» (Р. Барт), тобто за знищенням дистанції між фактом та його оцінкою, коли констатація історичного факту вже вміщує в собі ставлення до даного факту. Встановлено, що така оцінка може відбуватися подвійно. З одного боку, оцінка найчастіше проводиться шляхом накладання більш пізніх історичних станів, які вважаються доскональними, на ті, що мали місце в минулому, а з іншого – відбувається ціннісне осмислення того, що відбувається зараз із точки зору того, що сталося у минулому. Другий тип оцінки здійснюється найчастіше з точки зору наперед заданої політичної ідеї – родинного старійшинства, єдності Руської землі тощо. Саме наявність оцінкового елементу й перетворює історичну писемність на писемність політичну за змістом, яка передбачає використання певних форм політичної репрезентації.

У 4 розділі **«Форми політичної репрезентації в писемній спадщині Київської Русі»** досліджено експлікацію форм політичної репрезентації писемності Київської Русі на рівні лексем, висловлювань, політичних метафор та наративів. Вони

розглядаються такими, що виступають у єдності з атрибутами та змістом писемності, а також корелюють із самою киеворуською політичною практикою. У розділі вивчаються базові політичні лексеми киеворуської писемності – «держава» і «влада», які виступали своєрідними «стовпами» середньовічної політики і класичної політичної філософії, акумулювали в собі множину мислимого і дійсного досвіду й завдяки яким писемність одночасно зображувала політичну практику, впливала на неї та була її частиною. Розкривається методологічний потенціал аналізу політичних висловлювань, насамперед тих, що описували дії князів у літописному матеріалі, з'ясовуються можливості застосування методів політичної метафорології та наратології до дослідження писемності Київської Русі.

У підрозділі 4.1 «**Політичні лексеми**» досліджено базові політичні лексеми, що представлені в писемності Київської Русі – «держава» і «влада», які через власний зміст, концептуальне та конотативне значення відображали як особливості політичного мислення, так і самої політичної дійсності. Цей підрозділ є спробою застосування напрацювання вчених (Г. Довдала, П.-Л. Вайнахта, Н. Рубінштейна, Г. Мансфільда, К. Скіннера О. Хархордіна) у галузі дослідження змісту термінів, близьких до слів «влада» (англ. «power», «authority», рос. «власть» тощо) та «держава» (італ. «stato», англ. «state», нім. «Staat», фр. – «État», фін. «Valtio», рос. «государство»), до вивчення концептуального та конотативного значення й еволюції давньословянських термінів «държава» і «власть». Спроба перевірити на матеріалі киеворуської політичної лексики різні дослідницькі схеми, виявила, що розвиток лексем «влада» і «держава» відобразив рух від позначення особистого, приватного володіння землею, майном і людьми до функціонального розуміння влади як процесу управління державою чи якимись іншими політичними одиницями.

У пункті 4.1.4 «**Влада**» встановлено, що значення терміну «влада» в часи Київської Русі корелювало з відомою четвіркою середньовічних категорій: «auctoritas» (влада як авторитет), «potestas» (влада як могутність чи можливість), «dominium» (влада як володіння) та «imperium» (влада як повеління). Не зважаючи на те, що в досліджуваній період домінували «власницькі» значення терміну, у киеворуських текстах відобразилося засудження зловживання владою і свавілля. Найхарактерніше це проявилось у творчості Данила Заточника та Кирила Туровського. У киеворуських першоджерелах також помітні протомодерні спроби перетлумачення лексеми «власть» як простого органу управління на основі ідеї відповідальності правителя за об'єкт володіння. Їх прихована присутність відчувається вже у пам'ятках XI–XIII ст., хоча у літописній літературі образ відповідального правителя осмислюється переважно провіденційно – як винагорода від Бога за праведне життя. Чітке формулювання цієї ідеї ми знаходимо у «Повчальних главах диякона Агапіта імператору Юстиніану», фрагменти яких зустрічаються в Київській Русі.

У пункті 4.1.2 «**Держава**» встановлено, що лексема «держава» в досліджуваній періоді зазнавала семантичних змін, у цілому подібних до трансформацій слова «влада». Термін, що сягає праслов'янських мовних витоків спочатку фіксував

зв'язок із особою, яка утримує людей, майно та територію, як власність, надану їй завдяки божественному становищу і як ознаку такого становища. Лише згодом відбувається відрив змісту терміну «держава» від особи правителя та її осягнення не як власності князя, а як чогось самостійного. Це відбувалось і у межах «республіканських», і у контексті «абсолютистських» тенденцій. В республіканських інспіраціях цей процес був пов'язаний з існуванням у період Київської Русі речей, які не були чітко приватною власністю в межах тієї чи іншої соціальної одиниці або території, а були спільними, як наприклад, знаменитий міст у відомому своїми «республіканськими» тенденціями Новгороді. У межах абсолютистських тенденцій, сакралізація персони правителя в Київській Русі, майже завжди пов'язувалась із сакралізацією держави. Запозичене із Візантії уявлення про священну державу, яке відтворює києворуська паломницька література, вже в самій своїй основі містило небезпеку відділення образу сакральної держави від образу правителя. Зрештою, на зміну семантичного поля і способів вживання вплинуло й осмислення «держави» як певного сталого і незалежного від особистості правителя устрою чи форми правління, ознаки якого теж помітні в текстах Київської Русі. У цій частині дисертації робиться припущення, що первинні смисли слів «влада» та «держава» законсервувались у політичних дискурсах через активну інкорпорацію в політичну свідомість сучасних форм крипторелігійної сакралізації держави та влади, державного блага чи державного інтересу і продовжують впливати на наше політичне життя.

У підрозділі 4.2 **«Політичні висловлювання»** проаналізовано політичні висловлювання києворуської писемності, особливо ті, що зображували дії князів чи інших суб'єктів політичного життя. Дослідження проводиться на основі методологічних надбань у галузі теорії мовних дій, започаткованої Дж. Остінім, підході до будь-яких дієслівних висловлювань як до потенційних мовних дій (Дж. Росс), а також спробах застосувати цю методологію до дослідження політичного, здійсненої К. Скіннером. Обґрунтовується думка, що будь-яка писемна констатація дій політичних суб'єктів, може стати джерелом для розкриття практичної політичної функції, яку вона має реалізувати. У дослідженні визнається можливість перемістити фокус історії політичної філософії із оцінки істинності чи хибності значення висловлювань на спосіб їх використання в реальній політичній ситуації (К. Скіннер). Окрім того, розвивається думка Ф. Анкерсмита, про те, що будь-яка історична розповідь, будь-яке зображення дій не тільки потенційно містить у собі політичне спонування, але й відтворює головні процесуальні елементи практичної політичної дії, зокрема, вибір, синтез і уніфікацію чи то історичних фактів (подій), чи то політичних дій (вчинків), підганяючи витворений у результаті цього наратив під якусь ідею. Однак, відшукати цю ідею неможливо, залишаючись тільки у межах дослідження одиничних політичних висловлювань. Тут слід звернутися до об'єднувальних основ для груп висловлювань, якими слугують наративи та метафори.

У підрозділі 4.3 **«Політична метафора»** розкрито можливості застосування методів політичної метафорології до писемної спадщини Київської Русі на прикладі аналізу широко представленої у писемних пам'ятках метафора тіла, тобто уявлення про державу, як велике людське тіло. З опорою на оригінальні тексти виділяються структурні компоненти, а також базові смисли цієї метафори, обґрунтовується її важлива роль у створенні переконань про «органічну» необхідність існування влади, розкриваються її витoki та політичне значення. Доведено, що ця метафора давала змогу вибудувати моделі практичної поведінки князів та воїнів, надавала їм ритуального значення як процедурі встановлення «органічного» порядку, балансу функцій всередині «тіла» держави. Метафоричний спосіб писемної дескрипції імплікував у політичну свідомість середньовічної людини ієрархічний спосіб мислення, на якому ґрунтувався увесь суспільний устрій і всі інститути, в тім числі й інститут держави, репрезентував ідею взаємозв'язку всіх елементів держави, цілісності їх «організму», виконуючи одночасно комунікативну й інтегративну функцію, нав'язував думку, що всі жителі Русі є єдине «тіло».

У підрозділі 4.4 **«Політичний наратив»** досліджено можливість застосування методів політичної наратології до києворуських писемних пам'яток, зокрема пласту оповідальних подій у «Житії Феодосія», текстах богородичного та борисоглібського циклів. У підрозділі було зроблено спробу з'ясувати деякі прийоми нарації, якими користувалися давньоруські писарі-книжники, а також зафіксувати привнесення політичного смислу через аберацію онтологічної основи оповіді та змалювання змін внутрішніх станів персонажів. Дослідження києворуських джерел показало, що виділивши із тексту політичну подієвість, можна вивчати її як наратив, використовуючи принагідно все надбання методів політичної наратології, в тім числі й розробленої у межах дискурс-аналізу. Перш за все, доцільним є використання методів фіксування подієвості, котра має градації, і оцінюється на основі релевантності, непередбачуваності, незворотності, неповторюваності. Привнесений смисл найчастіше корелює із вигаданими подіями, котрі реконструюються на основі сигналів фікціональності, серед яких основним є змалювання внутрішнього стану наративного персонажу та його змін. Таким чином, була окреслена методологічна схема для дослідження політичного наративу в писемній спадщині Київської Русі.

У розділі 5 **«Політичний зміст пам'яток києворуської писемності»** подальшого розвитку набула думка про те, що києворуська писемність із різним ступенем фрагментованості відтворювала майже всі провідні політичні теорії Середньовіччя, а також здійснена спроба віднайдення її витоків. У розділі також зроблено аналіз києворуських писемних джерел, які містили засади політичної філософії, а саме – фрагментів перекладу «Повчальних глав диякона Агапіта імператору Юстиніану» – тексту, котрий являв собою збірку ідей античної та ранньопатристичної політичної філософії та твору митрополита Никифора «Про піст», де середньовічний автор на основі політичної філософії Платона окреслив

цілком завершену систему філософських поглядів на природу влади, держави, ідеального правителя тощо.

У підрозділі 5.1 «**Головні політичні ідеї в києворуських текстах**» досліджено, представлені у писемних пам'ятках Київської Русі, фрагменти кількох типових для середньовічної політичної думки теорій. На основі використання методів текстологічного, контекстуального та компаративного аналізу, з'ясовано, що всі ці ідеї мали античні, західноєвропейські, візантійські, давньоболгарські чи давньосербські філософські витоки, причому, у таких інтерпретаціях, які були найближчими до особливостей політичного середовища Київської Русі.

У пункті 5.1.1 «**Образ ідеального правителя**» досліджено поширені у києворуських текстах характеристики князів, сконструйовані у вигляді набору їх чеснот, найменовані дослідниками «образом ідеального князя». У цій частині дисертаційної роботи образ уперше розглянуто як своєрідну топіку з усіма її найголовнішими когнітивними та практичними атрибутами. Робиться висновок, що поява в Русі топіки чеснот ідеального правителя мала вагоме політичне значення, адже вона стала не стільки трансформацією вже готового політичного патерну, скільки основою для проблематизації питання влади, вихідною точкою для найелементарніших філософських осмислень її природи, ролі й покликання правителя в царині політичного, його призначення та функцій, себто відігравала роль своєрідного джерела, з якого витікала чи не вся києворуська розробка проблеми влади. Набула подальшого розвитку думка про античні та візантійські витоки цих топік, встановлено їх зв'язок із платонівською четвіркою чеснот (мужність, мудрість, розсудливість, справедливість). З'ясовується, що після Платона ця модель активно розроблялась у автократичній політичній філософії епохи еллінізму, набуваючи кінчних, стоїчних чи інших рис, потім стає основою християнських «кардинальних чеснот», зрештою, переходить у Візантію, звідки її запозичує Русь.

У пункті 5.1.2 «**Теократична теорія**» встановлено, що у писемній спадщині Київської Русі теократична теорія була представлена двома головними ідеями: перша була переконанням, що влада необхідна для підтримки миру і ладу у суспільстві, друга вказувала на походження влади «від Бога». Припускається, що міфічне коріння обох концепцій є спільним і пов'язаним з архаїчним уявленням про деякий божественний першопочаток, що впорядковує Всесвіт. Встановлено зв'язок цих ідей із християнською сакралізацією влади, яка почалась із послань апостола Петра, сформувалась у «апостольський» період середньовічної патристики, остаточно завершеного вигляду набула у візантійській політичній філософії V–VI ст., а потім була запозичена Київською Русю. Встановлено, що на формування теократичної ідеї в культурі Русі мала вплив ідея теозису та христологічний догмат.

У пункті 5.1.3 «**Церковна і світська влада**» досліджена проблема співвідношення церковної і світської влад, яка була однією із найгостріших у Середньовіччі. Встановлено, що Київська Русь ознайомилась із цією проблемою завдяки перекладу візантійських текстів канонічного права, зокрема «Правил святих

апостолів» та «Правил святих соборів», котрі містять ряд настанов щодо розподілу і взаємодії церковних і світських інституцій. Встановлено, що киеворуська писемність для розробки теорії відносин двох влад використовувала модель «симфонії», сформульовану в новелах Юстиніана та інших текстах, яка ґрунтувалась на розподілі владних повноважень, неутручанні держави у справи церкви й навпаки, а також взаємній підтримці. Дослідження показало, що дана модель була запозичена у так званому «сербському» варіанті, що найрепрезентативніше був представлений у Кормчій 1262 року, яку прислали в Русь із Сербії на прохання митрополита Кирила II, і яка була схвалена руським церковним собором 1272 р.

У пункті 5.1.4 **«Теорія “священної держави”»** встановлено, що сакралізація держави у Київській Русі відбувалась під впливом ідей ранньохристиянського філософа Євсевія Кесарійського. Такі уявлення були запозичені із Візантії, котра, у свою чергу, використовувала модифіковані уявлення про «священну Римську Імперію». Теорія Євсевія стала відправною точкою для всієї візантійської політичної філософії і, очевидно, відбилась у свідомості киеворуських книжників, котрі перебували під впливом цієї філософії. Найімовірніше, такі міркування потрапили в Русь завдяки Іларіону. Образ Руської Землі змальовується у «Слові про Закон і Благодать» у вигляді найвищого ідеального суспільства. Найрепрезентативніше уявлення про «священну державу» відтворює паломницька література, що за своїм функціональним призначенням і повинна була моделювати сакральні просторові топоси.

У пункті 5.1.5 **«“Свій”-“чужий” та зовнішньополітичні відносини»** встановлено, що у літописному, паломницькому чи агіографічному осмисленні зовнішньополітичних відносин Київської Русі визначальним був глибинний конфлікт між уявленнями про «чужого» як представника інших земель, носія напруги і небезпеки, та уявленнями про «гостя» як посланця Бога, прибульця із трансцендентного, хоча і «зовнішнього», але вищого світу. Таким чином встановлено, що у архаїчному мисленні уявлення про «зовнішні» політичні відносини зачіпали базові культурні пласти, сферу колективного несвідомого, виявляли антиномічність людського світосприйняття й одночасне тяжіння до синкретичності у розумінні соціуму й культури. Доведено, що інститут «проксенії» – етичного та юридичного покровительства гостям з інших земель, зафіксований в юридичних пам'ятках Київської Русі, насамперед у «Руській правді», встановлював компроміс, з одного боку, між сакральним статусом гостя як посланця Бога, а з іншого – як небезпечного «чужинця».

У пункті 5.1.6 **«“Вільна” й “невільна” людина»** з'ясовано, що у писемності Київської Русі були представлені фундаментальні для Античності й Середньовіччя поняття «вільної» й «невільної» людини. На основі дослідження еволюції правового забезпечення цих статусів у «Руській правді» встановлено, що система киеворуських політичних уявлень, яка оберталась навколо дихотомії «вільна – невільна людина», в цілому, розвивалась у напрямі пом'якшення сваволі у ставленні до раба та створення юридичного забезпечення інституту людської несвободи, і це було

співзвучно європейським і візантійським тенденціям «філософії рабства». Ідейним полем, що підготувало ґрунт для пом'якшення ставлення до раба в Європі, Візантії, а згодом і в Київській Русі, була філософія Античності, яка демонструвала повний плюралізм позицій і оцінок інституту рабства та християнська політична філософія, котра додала до цих уявлень ідею рівності і вільних, і рабів перед Богом з послань апостола Павла, хоча скасувати рабство як інститут політична філософія Середньовіччя, на момент створення «Руської правди», аж ніяк не намагалася.

У пункті 5.1.7 **«Закон, політика, мораль»** досліджено семантику терміну «закон», який мав одночасно й етичні й політичні конотації. Зроблено висновок, що у Київській Русі актуальним було питання про те, як політику дотриматися вже існуючих моральних норм. Наприклад, співвідношення політики й моралі є однією із центральних проблем для Володимира Мономаха. Встановлено дві важливі особливості цієї проблеми. По-перше, на неї накладалися напівміфічні уявлення про світ як арену розгортання великої баталії добра і зла, де політики є активними учасниками. А по-друге, у межах цієї баталії уявлення про добро та зло були достатньо умовними й залежали від політичної ситуації чи суб'єктивних політичних переконань автора тексту.

У пункті 5.1.8 **«Філософія війни»** досліджено наявні у киеворуських текстах проблеми, пов'язані із онтологічним статусом війни, її природою, причинами й походженням, ставленням до неї, осмисленням убивства на війні, вшануванням загиблого, можливості військової служби священників, типологією війни. Було з'ясовано, що у тлумаченні «справедливої» і «священної» війни, киеворуські уявлення були значно ближчими до західноєвропейських, ніж до візантійських, та й взагалі, всупереч усталеним поглядам, Русь демонструє відверто лояльніше ставлення до війни, ніж Візантія, хоча наприклад у питанні участі священників у війні, вона міцно дотримувалась візантійських позицій.

У підрозділі 5.2 **«Никифор і Агапіт: політична філософія в писемній спадщині Київської Русі»** вивчено основи політичної філософії, що були представлені в текстах Київської Русі. Використано широке розуміння політичної філософії, що включало й домодерну «класичну політичну філософію», представлену мислителями Античності та Середньовіччя (Л. Штраус, Дж. Кропсі).

У пункті 5.2.1 **«Настанови Агапіта» як джерело відомостей з політичної філософії Середньовіччя»** досліджено киеворуські фрагменти «Повчальних глав Агапіта імператору Юстиніану» – збірки ідей середньовічної політичної філософії, тексту, який мав непересічне значення для візантійської та європейської політичної думки, починаючи з доби Середньовіччя і закінчуючи Модерном. З'ясовано, що цей текст, хоча й не перебував у обіході Київської Русі у повній редакції, проте зберігся у численних перекладених фрагментах, які відтворюють майже половину оригінального тексту. За посередництвом цього джерела, Київська Русь змогла ознайомитись із ідеєю відповідальності правителя, вимогами чіткого дотримання правителем ним же встановлених законів, а також ідеалами владного самоконтролю, самовдосконалення, справедливості, філантропії. Всі ці ідеї функціонували у текстах

Київської Русі переважно у платонічній, стоїчній, чи ранньопатристичній інтерпретації і були важливими для ознайомлення Київської Русі з ідеями античної та середньовічної політичної філософії.

У пункті 5.1.2 «**Політична філософія києворуського митрополита Никифора**» була обґрунтована думка, що твір митрополита Никифора, який називають «Посланням про піст», може бути досліджено з позицій уміщених у ньому ідей політичної філософії Платона, а також, що саме у царині політичної філософії Никифор продемонстрував найбільш самостійну й оригінальну позицію, відходячи від простого переповідання християнізованих платонівських тез і репрезентуючи значною мірою незалежні погляди й аналогії щодо києворуських політичних реалій. Києворуський митрополит Никифор створив самостійну й певною мірою оригінальну політично-філософську працю, що включала в себе ідеї про природу влади і держави, образ ідеального правителя та основи теорії виправданого насильства, вельми важливої для влади та державного управління. Ці політичні ідеї мали яскраве києворуське забарвлення.

У **висновках** підбито підсумки дослідження та узагальнено результати історико-філософського аналізу києворуської писемності як політичного феномену. Тут зазначено, що проведена робота засвідчує можливість розглядати писемність Київської Русі як репрезентативне політичне явище у єдності її атрибутивних, формальних та змістових аспектів і вивчати її на основі сучасних історико-філософських методологічних, джерелознавчих та текстологічних надбань, а саме дискурс-аналізу, методів історичної та дескриптивної лексикології, політичної метафорології та наратології, генетичного та функціонального, контекстуального та ситуаційного аналізу. В процесі дослідження отримано наступні результати:

1. Вивчено головні політичні атрибути києворуської писемності, котрі перетворювали її на окрему дієву політичну реальність, сприяли ідеологічному утвердженню й сакралізації інститутів князівської влади та києворуської держави, були вагомим політичним ресурсом. Показано, що києворуська писемність відігравала значну роль в утвердженні ієрархічної диспозиції соціальних практик, репрезентуючи такі політичні атрибути як претензію на істинність, сакральність, особливий політичний статус скриптора, забезпечувала політичну публічність, абстрактну референцію та політичну аксіологічність.

2. Проаналізовано форми політичної репрезентації києворуської писемності, а саме політичні лексеми, висловлювання, метафори та наративи, які виконували цілий ряд функцій: розтлумачували смисл політичних інститутів та процесів, нав'язували певні ідеї, спонукали до дій, розмічали простір для інтерпретації, відігравали роль засобу утвердження, легітимації та сакралізації політичних інститутів.

3. Показано, що києворуська писемність уміщувала фрагменти типових політичних теорій Середньовіччя, зокрема: образ ідеального правителя та його чеснот, питання взаємодії світської і церковної влад, теократичну теорію та теорію «священної держави», уявлення про зовнішньополітичні відносини, проблему

політичного та юридичного статусу вільної й невільної людини, намагання узгодити закон, політику та мораль, а також основи філософії війни. З'ясовано, що більшість із них мали античні, західноєвропейські, візантійські, давньоболгарські чи давньосербські витоки. Використання цих ідей залежало від особливостей політичних практик, у межах яких вони виникали і функціонували.

4. Досліджено та перекладено українською ключові для політичної думки Київської Русі тексти, а саме – фрагменти давньослов'янського перекладу «Повчальних глав диякона Агапіта імператору Юстиніану», які можуть розглядатися як своєрідний індикатор ознайомлення Київської Русі з фондом політично-філософських ідей Античності та Середньовіччя, та «Послання про піст» митрополита Никифора – оригінальний текст, що засвідчує спробу власного політичного філософування. Це дало змогу до деякої міри відкоригувати погляд на ступінь представленості політичної філософії Середньовіччя у писемній спадщині Київської Русі.

Дослідження розкриває перспективи майбутніх студій, а саме:

1. Дає підстави для переосмислення філософських засад досліджень феномену писемності у напрямі переорієнтації їх із вивчення загальних атрибутів на розгляд писемності як феномену, вкоріненого в конкретній національній культурі чи історичній епосі, адже, як випливає з наведених вище результатів, політичні властивості писемності суттєво визначалися середовищем, де вона функціонувала.

2. Запропонована методологія, що базується на методах історичної та дескриптивної лексикології, історичної семантики, аналізу концептів тощо, може бути успішно застосована не лише для подальшого вивчення базових політичних лексем («влада» і «держава»), а й для аналізу всього набору киеворуської політичної лексики («війна», «мир», «суспільство» тощо).

3. Відтворені морфологія і смисли метафори тіла у писемній спадщині Київської Русі можуть бути основою для наступних досліджень базових політичних метафор киеворуської культури, наприклад тих, що стосуються влади, «Руської землі» й ін. Те саме можна сказати й про виявлення та вивчення політичних наративів.

4. Розгляд киеворуської писемності як окремого політичного явища дає змогу досліджувати її вплив на політику наступних століть та її відображення в сучасній політичній практиці. Факти, що засвідчують використання киеворуської писемності політикою більш пізніх часів, є загальновідомими. Без звернень до писемної спадщини не обійшлося при формуванні ідеології «третього Риму», програми сакралізації держави і створенні концепту «Святої Русі», а також формуванні образу «колиски трьох братніх народів» чи культивуванні патріотичного пафосу на прикладі «Слова о полку Ігоревім» в радянські часи, зрештою, використовується вона й сучасними ідеологами «Русского мира» та тими, хто їм протистоїть. До сьогодні не вщухають суперечки про статус киеворуської писемності, які часто мають політичний характер.

5. Запропонований підхід, який розглядає політично-філософський зміст писемності у нерозривному зв'язку із самою його політичністю, може бути

продуктивно використаний при аналізі комплексу писемних джерел інших епох та сучасному осмисленні писемності, в усіх її політичних атрибутах, формах і функціях.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії:

1. *Киричок О.Б.* Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі дослідження писемної спадщини Київської Русі) / О.Б. Киричок. – К.: Український Центр духовної культури. – 331 с.
2. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 304 с.

Статті у фахових та іноземних виданнях:

3. *Киричок О.Б.* Давньоруська дружинна етика та західноєвропейська лицарська мораль: подібність і відмінність / О.Б. Киричок // *Магістеріум*. – 2004. – Вип 13. – С. 42–49.
4. *Киричок О.Б.* Деякі аспекти історії та методології досліджень філософських ідей в культурі Київської Русі / О.Б. Киричок // *Практична філософія*. – 2004. – № 2. – С. 153–163.
5. *Киричок О.Б.* Християнські витоки світської етики давньокиївського періоду / О.Б. Киричок // *Практична філософія*. – 2005. – № 1. – С. 66–76.
6. *Киричок О.Б.* Система цінностей і «філософія війни» Візантійського сходу / О.Б. Киричок // *Актуальні проблеми духовності*. Зб. наукових праць. – 2006. – Вип. 7. – С. 231–239.
7. *Киричок О.Б.* «Настанови Агапіта» у контексті української політичної філософії // *Магістеріум*. – 2006. – Вип. 23. – С. 39–43.
8. *Киричок О.Б., Ківшик О.Г.* Політика та мораль у письмовій спадщині Давньої Русі (на матеріалі «Повчання» Володимира Мономаха) / О.Б. Киричок // *Філософські обрії*. – 2007. – Вип. 18. – С. 51–60.
9. *Киричок О.Б.* Українські особливості осмислення єдності душі і тіла (на матеріалі «Душевника» XVII ст.) / О.Б. Киричок // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія філософія та релігієзнавство. – 2007. – Т. 63. – С. 42–46.
10. *Киричок О.Б.* «Руська правда» в контексті українських політично-філософських ідей / О.Б. Киричок // *Філософські обрії*. – 2008. – Вип. 19. – С. 14–27.
11. *Киричок О.Б.* Взаємозв'язок етики та політики в сакральній географії стародавнього Києва / О.Б. Киричок // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філософія». – 2010. – Вип. 7. – С. 208–217.

12. *Киричок О.Б.* Слово о полку Ігоревім та політична етика середньовічної доби / О.Б. Киричок // Філософські обрії. – 2010. – Вип. 24. – С. 53–65.
13. *Киричок О.Б.* Політична філософія в сучасному публічному дискурсі та політичному житті / О.Б. Киричок // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2011. – Вип. 14. – С. 113–117.
14. *Киричок О.Б.* Витоки української політичної філософії в Галицько-Волинському літописі / О.Б. Киричок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». – 2011. – Вип. 9. – С. 55–63.
15. *Киричок О.Б.* Елементи філософсько-політичних уявлень у «Слові о полку Ігоревім» / О.Б. Киричок // Філософські обрії. – 2011. – Вип. 25. – С. 83–95.
16. *Киричок О.Б.* Структура і смисли метафори тіла у політичній лексиці Київської Русі / О.Б. Киричок // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 56(1). – С. 374–378.
17. *Киричок О.Б.* Функції метафори тіла у політичній лексиці Київської Русі / О.Б. Киричок // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 57(2). – С. 376–380.
18. *Киричок О.Б.* Поліфункціональність антропологічної та політичної лексики у слов'янському перекладі «Epistola sanonica» Григорія Ниського / О.Б. Киричок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». – 2012. – Вип. 10. – С. 162–171.
19. *Киричок О.Б.* Природа, типологія і характер ставлення до війни у працях християнських мислителів латинського заходу / О.Б. Киричок // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: «Теорія культури і філософія науки». – 2012. – Вип. 995. – С. 152–156.
20. *Киричок О.Б.* Етичні чесноти та політичні максими у «Слові о полку Ігоревім» / О.Б. Киричок // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 164–166.
21. *Киричок О.Б.* Статус мови політики в історико-філософському дослідженні // Вісник Дніпропетровського університету. – 2012. – № 9/2. – Т. 20. – С. 226–230.
22. *Kyrychok Alexandr*, De la filosofia politică limbajului (ecouriile discursului filosofic în strategiile contemporane ale supraviețuirii omenirii) / Alexandr Kyrychok // Strategia supraviețuirii din perspective bioeticii, filosofiei și medicinei. Culegere de articole științifice cu participare internațională. – 2014. – Vol. 4(20). – pp. 209–112.
23. *Киричок О.Б.* Христологічна проблема та теократичний ідеал у «Слові про Закон і Благодать» Іларіона / О.Б. Киричок // Інтелект. Особистість. Цивілізація. Тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем. – 2011. – Вип. 9. – С. 156–164.
24. *Киричок О.Б.* Чи може киеворуська політична писемність бути об'єктом дослідження з історії філософії України? / О.Б. Киричок // Sententiae. – 2014. – Т. 30. – № 1. – С. 147–153.
25. *Киричок А.Б.* Киеворусские летописи как политическое явление / А.Б. Киричок // Весник ПГУ (Полоцкого государственного университета). – 2015 – № 7. – С. 68–72.

26. *Киричок О.Б., Козловець М.А.* Філософські ідеї в культурі Київської Русі в контексті сучасних цивілізаційних змін / О.Б. Киричок, М.А. Козловець // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 5 (77). – С. 305–309.

Матеріали і тези наукових конференцій:

27. *Киричок О.Б.* Істина та «істинне життя» в Києво-Печерському патерику / О.Б. Киричок // Могилянські читання 2003 року: Збірник наукових праць: Пам'ятки Давньої Русі в студіях сучасних вчених: історія, дослідження, збереження / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Ред. рада В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К.: ВПОЛ, 2004. – С. 187–193.
28. *Киричок О.Б.* Спроба синтезу релігійних, філософських та політичних ідей у «Посланні про піст» митрополита Никифора / О.Б. Киричок // Колізії синтезу філософії і релігії в історії вітчизняної філософії (до 180-річчя Памфіла Юркевича та 130-річчя Семена Франка): Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. Вип. 7. – П.: АСМІ, 2007. – С. 474–479.
29. *Киричок О.Б.* Про політичний вплив канонізації Бориса і Гліба / О.Б. Киричок // Несторівські студії: Святість та святині Давньої Русі. – К.: НКПКЗ, 2010. – С. 54–63.
30. *Киричок О.Б.* Особливості вживання давньогрецької антропологічної та політичної лексики у слов'янських канонічних перекладах / О.Б. Киричок // Українська філософська думка у контексті європейської філософії: Всеукраїнська науково-практична конференція (19-20 травня 2001 року): матеріали доповідей та виступів. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2011. – С. 47–49.
31. *Киричок О.Б.* Контекст та умови вживання політичної лексики / О.Б. Киричок // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Запорізької сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 11 квітня 2012 р.): у 4-х частинах. – Д.: ТОВ Інновація, 2012. – Ч. 4. – С. 25–28.
32. *Киричок О.Б.* Деякі особливості давньоруських уявлень про війни, пов'язані з культом Богородиці / О.Б. Киричок // Несторівські студії: Образ Богородиці в духовній культурі Давньої Русі. – К.: НКПКЗ, 2012. – С. 30–33.
33. *Киричок О.Б.* Елементи філософсько-політичних уявлень у давньоруській паломницькій літературі / О.Б. Киричок // Несторівські студії: Людина доби Давньої Русі. Історико-філософські та релігієзнавчі аспекти. – К.: НКПЗ, 2013. – С. 168–175.
34. *Киричок О.Б.* Політичні атрибути киеворуської писемності / О.Б. Киричок // Несторівські студії: Матеріали XI та XII міжнародних наукових конференцій. – К.: НКПВЗ, 2014. – С. 125–130.
35. *Киричок О.Б.* Філософія війни в Україні: проблема витоків / О.Б. Киричок // Виклики інформаційного суспільства: від біоетики до ноетики: Матеріали VII Міжнародного симпозіуму з біоетики, присвяченого пам'яті д.філос.н.,

професора Валентина Леонідовича Кулініченка, 22-23 жовтня 2015 р., Київ / Упор. С.В. Пустовіт, О.Б. Киричок, Н.М. Бойченко, Л.А. Палей. – К.: Графіка і дизайн, 2015. – С. 38–39.

36. *Киричок О.Б.* Лексема «власть» у писемній спадщині Київської Русі: концептуальне значення та конотації політичних смислів / О.Б. Киричок // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. – 2016. – Вип. 8. – С. 26–34.

В інших виданнях:

37. *Киричок О.Б.* Феодосій Печерський як «Христовий воїн» / О.Б. Киричок // Аскетична мораль у давньоруській культурі. – К.: Вид-во «КВІЦ», 2005. – С. 29–37.

38. *Киричок О.Б.* Війна в уявленнях давньоруських книжників / О.Б. Киричок // Давньоруське любомудріє: тексти і контексти / Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.» / Упор.: О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 193–214.

39. *Киричок О.Б.* Набір чеснот ідеального правителя / О.Б. Киричок // Духовні традиції в Українській культурі. – К.: Фенікс, 2007. – С. 24–29.

40. *Киричок О.Б.* «Політична філософія» давньоруського митрополита Никифора / О.Б. Киричок // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. – 2008. – Вип. I. – С. 75–90.

41. *Киричок О.Б.* Уявлення про природу політичної влади в літописній спадщині Київської Русі / О.Б. Киричок // 1020 років хрещення Русі: нові дослідження. – К.: Фенікс, 2009. – С. 52–61.

42. *Киричок О.Б.* Давньоруські переклади «Правил святих Апостолів» як детонатор політично-філософського мислення / О.Б. Киричок // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. – Вип. 2. – 2009. – С. 80–92.

43. *Киричок О.Б.* Метафора тіла у політичній лексиці Київської Русі / О.Б. Киричок // Украинский журнал русской философии. Вестник Общества русской философии при Украинском философском фонде. – Вып. 10. – 2011. – С. 318–326.

44. *Киричок О.Б.* Давньоруське письмо як символічна презентація влади / О.Б. Киричок // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939). – 2012. – Вип. II. – С. 203–207.

45. *Киричок О.Б.* Греко-візантійське уявлення про політику в писемних пам'ятках Київської Русі / О.Б. Киричок // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – 2014. – Вип. IV. – С. 365–370.

46. *Киричок О.Б.* Філософія і політика у працях В.С. Горського / О.Б. Киричок // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. – Вип. 7. – 2015. – С. 38–46.

АНОТАЦІЯ

Киричок О. Б. Писемність Київської Русі як політичний феномен (історико-філософський аналіз). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії. – Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2017.

У дисертаційній роботі запропоновано новий підхід до дослідження киеворуської писемності, згідно з яким вона розглядається як політичний феномен, що мав цілу низку власних політичних функцій. На відміну від традиційного, пануючого в історії філософії, підходу, який обмежується вивченням політичного змісту писемності Київської Русі, у феномені писемності було виокремлено три головні аспекти – атрибути, форми та зміст, які й було досліджено.

На основі аналізу оригінальних першоджерел, суттєво уточнено політично-філософський зміст писемних пам'яток Київській Русі, виявлено філософські витoki й особливості функціонування головних політично-філософських теорій Середньовіччя.

Ключові слова: писемність, писемна спадщина Київської Русі, політика, політичне, політичний атрибут, форма політичної репрезентації, влада, держава, політична філософія.

АННОТАЦИЯ

Киричок А. Б. Письменность Киевской Руси как политический феномен (историко-философский анализ). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.05 – история философии. – Институт философии имени Г.С. Сковороды НАН Украины. – К., 2017.

В диссертационной работе предложен новый подход к исследованию киеворусской письменности, согласно которому она рассматривается как политический феномен, который имел целый ряд собственных политических функций. В отличие от традиционного, господствующего в истории философии, подхода, который ограничивается изучением политического содержания письменности Киевской Руси, в феномене письменности было выделено три главных аспекта – атрибуты, формы и содержание, которые и были исследованы.

На основе анализа оригинальных письменных первоисточников было существенно уточнено политически-философское содержание письменных памятников Киевской Руси, обнаружено философские истоки и особенности функционирования главных политико-философских теорий Средневековья.

Ключевые слова: письменность, письменное наследие Киевской Руси, политика, политическое, политический атрибут, форма политической репрезентации, власть, государство, политическая философия.

ANNOTATION

Kyrychok O.B. Writing of Kyiv Rus as a Political Phenomenon (Historical and Philosophical Analysis). – Manuscript.

The dissertation submitted in fulfillment of the requirements for the scientific degree of Doctor in Philosophy in the field of History of Philosophy (09.00.05). – H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The dissertation proposes a new approach to the study of the writing of Kyiv Rus, which is considered as a political phenomenon with own of political functions.

The proposed vision of the Kyiv Russ writing as a political phenomenon made it possible to study the whole complex of original written original sources from the middle of the XIth to the middle of the XIVth century, created between the first and second South Slavic influences. Not only texts that were traditionally used by historians of philosophers («Sermon on Law and Grace» by Ilarion, «The Life of Theodosius» by Nestor, «Instruction for Children» by Volodymyr Monomakh), but also attracting monuments of canon law, graffiti, etc were investigated.

This approach goes beyond traditional domination in the history of philosophy of studying the political content of the writing of Kyiv Rus and offers a new methodology. It is based on the understanding of writing as a political phenomenon that has the character of a political representation, and includes in its structure the unity of external essential features of the phenomenon with its content. Thus, the dissertation covered three main aspects of the phenomenon of the Kyiv Rus writing: political properties (attributes), forms of political representation and political content.

The most important political attributes of the Kyiv Rus writing are the ability to contribute to the establishment of a hierarchical disposition of political entities, to provide political publicity, to give a political decision of a pretension on the truth, to give the writing and scribe of exclusive sacral and political status, to provide an abstract reference and the axiological character of the political content of writing.

The study identified the forms of political representation of Kyiv Rus writing, namely, basic political concepts, political expressions, political metaphors and narratives. Based on complex of methods of political methaphorology and narratology it was proved that the formal aspect of writing has important political influence. Namely it formed a sense of political institutions and processes, obtruded certain political ideas, incited to political action, marked space for interpretation of political concepts and ideas, played the role of a means of asserting, legitimizing and sacralizing of political institutions.

On the basis of original sources the political and philosophical content of written of Kyiv Rus was substantially clarified. The origin and characteristics of major political and philosophical theories of the Middle Ages, including the theocratic concept and theory of sacred state, the interaction of secular and ecclesiastical authorities, the perfect image of the ruler and his virtues, ideas about internal political and foreign policy relations, problems of the political and legal status of free and non-free people and the fundamentals

of the philosophy of war were revealed. It was also found that most of them relied on ancient, Western European, Byzantine, ancient Bulgarian or ancient Serbia philosophical sources.

The elements of political philosophy in writing of Kyiv Rus, namely fragments of «Chapters» by Agapetus to Emperor Justinian, the text that was a compendium of ideas of ancient and early patristic political philosophy were found. It studied the message «On Fast» of Metropolitan Nykyfor, where medieval author modified and incorporated into Kyiv Rus of Plato's political philosophy and outlined quite complete system of philosophical views on the nature of power, the state, the ideal ruler.

The proposed methodology that based on the historical and descriptive lexicology, historical semantics, analysis concepts, political metaphorology and narratology can be successfully used for further study of the political vocabulary of Kyiv Rus, political metaphors and narratives in Kyiv Rus culture.

Consideration of Kyiv Rus literature as a separate political phenomenon allows to investigate its influence on politics of following centuries and its impact on modern political practice. It can be efficiently used in the analysis of complex written sources other eras and modern understanding of writing in all its political attributes forms and functions.

Key words: writing, writing sources of Kyiv Rus, politics, political, political attribute political representation, power, state, political philosophy.

Підп. до друку 14.08.2017. Формат 60x90¹/₁₆. Папір. офс. Гарнітура “Таймс”. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9. Наклад 100 прим. Зам. 465.

Віддруковано у ТОВ-Видавництво «ЛОГОС» із оригіналів автора.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 201 від 27.09.2000 р.
01030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10, тел. 235-60-03